

Rácz István (1908-1998)

Előadásom tárgya a magyar–finn kapcsolattörténet egy kiemelkedő személyiségének kalandos életútja, részletesebben finnországi tevékenységének első korszakából származó haditudósító fotóinak nem kevésbé kalandos története. Olyasvalakiről van szó, aki idehaza sajnálatos módon csak szűkebb pátriájában: Zemplénben és a szakmában ismert.

Rácz István 1908. július 11-én Töketerében, a mai Kelet-Szlovákiában született és hosszú életútja a finn fővárosban, Helsinkiben ért véget 1998. december 13-án. Az Európa-szerte jegyzett fotóművész, Kalevala fordító, műfordító a sárospataki érettségi után – bebarangolva Toscanát, Umbriát – a budapesti egyetemen szerzett latin-görög szakos tanári diplomát, később olasz nyelvet is tanított. Fiatalon, a korabeli magyar társadalom sok megoldásra váró gondjára, elmentmondására választ keresve a baloldali mozgalmakhoz csatlakozott. Kommunista nézeteiért a két világháború közötti Magyarországon előbb börtönre, majd súlyosbításként fegyházra ítélték. Ez utóbbit elkerülendő Csehszlovákiába emigrált, de 1939 elején a müncheni egyezmény kiváltotta légkörben tanácsosnak látta továbbutazni.

Ezzel kezdetét vette az egész életét végigkísérő vándorlás, beilleszkedés, a folytonos újrakezdés.

1939 januárjában Finnországba költözött. A választást nagymértékben befolyásolta a korabeli Magyarországon kialakult igen pozitív Finnország-kép, a kulturális kormányzat által támogatott eleven egyesületi, társasági élet, a különféle szakmai és gazdasági kapcsolatok fejlődése, valamint bevallottan Kodolányi Jánosnak¹ a demokratikus, mintaszerű Finnországot bemutató írásai. A magyar–finn (és tegyük hozzá, a magyar–észt) kapcsolatok virágkorát jelentő két világháború közötti korszakban a hazai finn- és észtbarátok sokkal szélesebb társadalmi réteget tudtak megszólítani kiadványaikkal, szervező tevékenységükkel, mint azóta is bármikor.

Rácz István életének első finnországi korszaka 1939-től 1943 nyaráig tartott. Szinte megérkezésétől a hirtelen kényszerűségből vagy előrelátásból kitanult és kezdetben nyelvismeretet nem igénylő fotózással kereste kenyerét, de hamarosan megmutatkozott vizuális tehetsége: a napilapok, majd évekkel később a nagy könyvkiadók felismerték, hogy kivételes érzékkel látja és láttatja mindazt az értéket, ami mellett az emberek hajlamosak elmenni. Finnország középkori

¹ Id. Kodolányi János (1899-1969) népi író, finn útirajzai *Suomi, a csend országa* (1937), *Suomi titka* (1939), *Suomi* (1942) címmel jelentek meg.

templomait és azok műkincseit kezdete fényképezni, ezzel megalapozva későbbi, Európa nagy múzeumait járó műtárgyfotósi karrierjét.² Rácz Istvánt Finnországban mind a mai napig a műtárgy- és művészettörténeti fotózás megteremtőjeként tartják számon.

Finn feleségével 1943. június 20-án érkezett vissza Magyarországra. Több kitérő után már ismert műfordítóként Budapesten a Kiadói Főigazgatóság alkalmazta, míg a főváros ostromát, illetve katonai szolgálatot átélve 1945 szeptemberében haza nem tértek diákkorának szeretett városába, Sárospatakra, ahol különleges feladat várta.

A magyar népfőiskolai mozgalom történetében kiemelkedő szerepet töltött be az 1936 és 1948 között működött sárospataki népfőiskola, amely az értékek továbbadása mellett a korszerű és naprakész gazdasági ismeretek oktatásával, erkölcsi példaadással is szolgálta a környék parasztságát. A Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán teológiai tanárok vezetésével elindított népfőiskolai tanfolyamok folytatásaként, továbbfejlesztéseként a Sárospataki Református Kollégium Rácz Istvánt azzal bízta meg, hogy finn mintára³ szervezze meg az állandó népfőiskolát, az ún. Szabadművelődési Akadémiát. Ez utóbbi a falusi lakosság újabb rétegének, a tanítóknak, népnevelőknek, kultúrház vezetőknak is kínált – mai szóval élve – felnőttképzési programot.

Rácz István 1946 nyarától már a leromlott állapotú Rákóczi vár „váruraként” az általa megálmodott hármas funkció: múzeum, művészetthon, népfőiskola-akadémia felszerelésén, megteremtésén fáradozott. Szinte azonnal, 1946 őszén tárlatot nyitott a legjobb kortárs festők képeiből, a Művészetthonban történelmi légkörben együtt lakhattak, dolgozhattak, vitázhattak írók, festők, muzsikusok, hogy a parádés névsorból csak Illyés Gyulát, Szabó Lőrincet, Vas Istvánt, Devecseri Gábort, Kassák Lajost, Pátzay Pált, Szabó Vladimirt, Ferenczy Bénit, Török Erzsébetet vagy Kadosa Pált emeljük ki. A fordulat éve itt is kedvezőtlen fordulatot hozott, a népfőiskolát megszüntették, a Múzeum vezetését elvették Rácz Istvántól, aki a Művészetthon bővítését még végigvezényelhette, de 1950 tavaszán azonnali hatállyal – egyetlen nap leforgása alatt – kézhez kapta felmondását. A menesztés hátterében az állt, hogy Rácz 1933-ban Rajk Lászlóval együtt ült a vádlottak padján.

² Könyveinek jegyzékét l. önéletrajzi köteteinek végén: A Semmi partján. Magvető, Budapest, 1991. Csöndes vizeken. Polar, Budapest, é.n.

³ A finn népfőiskoláknak két fajtája jött létre, az elsősorban a parasztfiatalok nevelésére alakult bentlakásos, amelyik főleg telente tartott előadássorozatok, beszélgetések, viták révén nevelt és adott át ismereteket, majd jóval később a szélesebb társadalmi réteget megszólító, tanfolyam-jellegű, bejáróknak szánt népfőiskola. A finn népfőiskolai mozgalomnak is célja – a legnemesebb grundtvig-i hagyományokat folytatva – a nemzeti értékek megmentése és továbbadása.

Minderről ő maga így emlékezett meg egy évtizedekkel későbbi magánlevelében:

„Ha Patakon maradhattam volna, akkor nem futok be «karriert», a nevem nem díszít jó harminc kötet könyvet, nem vagyok «európai hírű» (ott egye meg a fene az egész hírességet!) csak névtelen várkapitány. De ha azt a programot, amivel Patakra költöztem, megvalósíthattam volna, azért ma is odaadnám az egész európai hírességet.”⁴

Egy bodrogközi kis falu, majd Békéstarhos, végül újra a főváros életének következő állomáshelyei. Feleségének rohamosan romló egészségi állapota és az ezt tovább súlyosbító események miatt – 1956 őszét a fővárosban éltek meg – immár kivándorló útlevéllal, minden ingóságuk hátrahagyásával 1956 karácsonyan visszatértek Finnországba. Helsinkiben fotóművészi pályája tovább ívelt fölfelé: sorra kapta vagy találta ki magának a jobbnál jobb megbízásokat a neves kiadóknál. Ebben a korszakban születtek meg igazi hírnevet hozó albumai, elsősorban hiánypótló művészettörténeti sorozatai.

1961 végén – a továbbiakban ismertető katonai múltja miatt – a szovjetek ún. novoszibirszki jegyzéke miatt⁵ feleségével együtt, szinte néhány nap leforgása alatt, mindenüket fel-számolva Svájcba költözött. Svájcban továbbra is a híres múzeumok gyűjteményeit fotózta, elsősorban az Európán kívüli kultúrákat bemutató tárlatokon, illetve járta az európai fővárosok nagy múzeumait. Igen termékeny korszak vette ezzel kezdetét: öt év alatt 21 kötetet publikált (Rácz 1991: 548). 1968-ban Finnországba visszatérve már nemzetközileg is elismert művészként dolgozott tovább, amíg egyre romló látása ezt lehetővé tette; a finn művészet történetét bemutató vándorkiállítás bejárta az egész kontinenst.

Rácz István, amint említettük, 1939 elején érkezett először Finnországba, ahol hamarosan történelmi események szemtanújává vált és bizalma végleg megingett a demokratikusnak vélt Szovjetunióban. A második világháború finnországi eseményeinek első szakasza, a finnül téli háborúnak nevezett időszak 1939. november 30-tól 1940. március 13-ig tartott. A finn külpolitika mozgásterét az 1930-as évektől mind erősebben jelentkező szovjet érdekek szűkítették, gondol-

⁴ Sárospataki református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, *Analekta*, No. 4363. Helsinki, 1975. febr.2.

⁵ 1961. okt. 30-án a SZU jegyzéket intézett Finnországhoz, hogy a kölcsönös barátsági és segítségnyújtási egyezményük alapján tárgyalják meg a mindkettőjük országát érintő, „az NSZK és szövetségesei részéről várható háborús fenyegetés” elleni intézkedéseket. A delegációk novemberben Novoszibirszkben találkoztak. Valójában a nagyhatalmak atomkísérletei, atomfegyverkezési versenye és a katonai-stratégiai határok tesztelése (szovjet támaszpontot létesíteni finn területen) állt a háttérben, ill. a finnek nyugat felé orientálódásának akadályozása. Finnország semlegességére hivatkozva igyekezett távol maradni a kelet-nyugati versengéstől. Az ügy hozzájárult Kekkonen másodszori elnökké választásához.

junk csak a balti államokkal és a finnekkel kötött megneemtámadási szerződésekre, terület-átengedésekre, katonai támaszpontok bérlésére.

Amikor 1939. november 30-án Rácz István megélte a szovjet–finn háború kitörését, Finnország hadüzenet nélküli megtámadását, Helsinki bombázását, fényképezőgépét késlekedés nélkül magához véve dokumentálni kezdte a történeteket. Elkészült képeiből nagyon sokat azonnal meg is vett a finn sajtó, egyebek között a máig legrangosabb képes hetilap, a *Suomen Kuvalehti*. Helsinkiben a Külföldi Újságírók Klubjának tagjaként más, nem finn lapoknak is adott el fényképeket. Ennek a klubnak a szervezésében jutott el több vidéki városba, így a régi fővárosba, Turkuba is, ahol a bombázások pusztításait és az evakuált karjalai menekülteket kapta lencsevégre. Személyes élményeinek hatására, sok finnhoz hasonlóan, ő is önkéntesnek jelentkezett, amit ekkor még elutasítottak, mivel korábban Magyarországon politikai nézetei miatt nem volt katona. Ugyanakkor nagy szolgálatot tett a finneknek mint tudósító, majd haditudósító fényképeivel és tárgyilagos írásaival. Finnül *Olin Suomessa 1940. Unkarilaisen sanomalehtimiehen näkemyksiä* (Finnországban voltam 1940. Egy magyar újságíró szemével) című riportkötete Hämeenlinnában, 1941-ben jelent meg a Karisto Kiadónál.

A háború második szakasza, az ún. folytatólagos háború 1941. június 26-tól 1944. szeptember 5-ig zajlott. 1941 nyarán Rácz István ismét önkéntes szolgálatra jelentkezett, az események súlyosbodása következtében, mivel már minden hadra fogható férfira szükség volt, ezúttal sikerrel. Rövid kiképzést követően a 45. gyalogezred 3. géppuskás századának közlegényeként (Rácz 1991: 267), éppen harmincharmadik születésnapján került ki a hadműveleti területekre, ahol átélte Viipuri visszafoglalását és a kelet-karjalai harcokat.

Ennek a második tudósítói korszakának tényleges frontélményeit is feldolgozó írásai magyarul is megjelentek: *Ilyenek a finnek* (Misztótfalusi, Pápa, 1944), illetve *Karjalában harcoltam* címmel (Turul, Budapest, 1944). Utóbbi két munkája az 1990-es évek elején még a tiltott könyvek listáján szerepelt a hazai könyvtárakban.

Sárospatakra visszatérve (1945-ben vagy jóval később, az 1970-es években látogatóban járva?) hozhatta magával azt a 139 darab, nagyméretű, kasírozott haditudósító fényképfelvételt, amelyek hosszú évtizedekig lappangtak a Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek egyéb féltve őrzött ritkaságai között. A jelenlegi munkatársak elbeszéléséből tudható, hogy a képeket maga a készítő bízta egykori Alma Materére – legkevesebb harminc éve – azzal, hogy ne vegyék katalógusba és létezésük maradjon titokban. Ha a rendszerváltás előtt kiszivárgott volna ezeknek a képeknek a léte és holléte, abból nyilvánvalóan diplomáciai botrány származott volna, a képeket pedig minden valószínűség szerint megsemmisítették volna.

Kutatásaink alapján feltételezhető, hogy ugyanezek a fényképek vagy legalábbis java részük szerepelt egy 1943 tavaszán Helsinkiben az ún. Régi Diákházban, majd 1944. február 27-én egy a budapesti Esterházy palotában rendezett kiállításon. Utóbbit, Rác István későbbi kedves ismerőse, a budapesti egyetem akkori finn lektora, Viljo Tervonen nyitotta meg.

A fényképsorozatnak feltehetően maga az alkotó adta a „Finn–orosz háború. Karjala megszállásának fényképfelvételeiből” címet. Ez utóbbi megfogalmazás némi magyarázatra szorul. A finnül Karjalának, idegen nyelveken Karéliának nevezett terület egy része, bár finn vagy balti-finn eredetű népek (vepszék, karélok) jelentik az őslakosságot, sohasem tartozott sem a svéd birodalom keleti tartományához, sem az önálló Finnországhoz, amely a történelmi helyzetet felhasználva és kihasználva, kiválva a cári birodalomból csak 1917-ben nyerte el függetlenségét. A már említett téli háborút lezáró 1940. március 13-i moszkvai béke igen súlyos feltételeket szabott Finnországnak és számottevő területvesztést okozott. Segítség hiányában, az óriási túlerővel szemben folytatott három és félhónapnyi hadviselés után, Finnország minden katonai sikere ellenére kénytelen volt átadni több szigetet, a katonai jelentőségű Hanko-félszigetet, Viipurit és teljes környékét, a Karjalai-földszoros zömét. Azonban a béke csupán átmenetinek bizonyult: a balti államok szovjet bekebelezése 1940 nyarán intő jel volt a finnek számára. A fokozódó német jelenlét és fegyverszállítás, valamint a finn területeken engedélyezett német csapatátvonulások előrevetítették a folytatást. Amikor Németország 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót, Hitler maga jelentette be, hogy a finnek velük szövetségben harcolnak. A folytatólagos háború során foglalták vissza a finn csapatok a Karjalai földszoros elvesztett területeit, majd jelentős katonai sikereket elérve, immár ténylegesen továbbnyomultak Kelet-Karjalába is.

A Rácz-anyagban három tematikus egységet különíthetünk el. A felvételek egyik csoportjának a „pillanatképek a frontról” címet adhatjuk, másik részük a hátszág életét, míg a harmadik egység a téli háborúban elvesztett és az új háborúban visszafoglalt területeken, valamint a hátszágban zajló újjáépítést örökíti meg. Minden fotó alatt eredetileg finn, majd Rác István fent említett kiállítására tekintettel, rájuk ragasztott magyar felirat olvasható. Sok esetben napjainkra egyik nyelvű felirat sem maradt meg, vagy olvashatatlanná vált. Ezért a „nyomozás” során itt a más képeken is látható hasonló objektumok megjelölésére, valamint a korabeli finn és külföldi sajtóból előkerített képeire hagyatkoztunk.

Annak ellenére, hogy írásaiban, visszaemlékezéseiben Rác István gyakran név szerint emlékezett meg bajtársairól, a felvételeken „ismeretlen katonákat” látunk. Vannak ténylegesen harc közben vagy menetoszlopban készült képek, mások pihenőidőben (sportolás, szaunázás, kóruspróba [!] alatt) készültek, de a fotós figyelmét a vidék népi építészete, a katonai temetők látványa, a feldúlt

viipuri könyvtár (Alvar Aalto épülete ⁶), de a visszafoglalt területeken egyetlen percet sem vesztegető, üres órákban földet művelő katonák munkája sem kerülte el.

Számos felvétel örökít meg lottákat. Az 1921-ben parlamenti döntéssel létrehozott Lotta Svärd Egyesület nevét egy az 1808-1809-es svéd–oroszháborúban önkéntes ápolónőként szolgált katonaozveggyről kapta. Az Egyesület az ételmezés megszervezésével, a sebesültek ápolásával, a karjalai menekültek és evakuáltak, valamint híradós és légvédelmi feladatok ellátásával nélkülözhetetlenné tette magát a háborús időkben. Gazdasági vállalkozásainak bevételeit is honvédelmi célokra fordították. Érthető, hogy a második világháborút lezáró békekötés értelmében a nemkívánatos és feloszlatandó szervezetek listáján az elsők között szerepelt.

A képeken látható személyek között találunk néhány híres embert is. Több fotó témája a katonák kikapcsolódását szolgáló, a frontvonalak közvetlen közelében rendezett kívánsághangverseny, melyek főszereplője Martta Kontula, a népszerű filmszínésznő és énekesnő, a Helsinki Nemzeti Színház művésze. Magyar vonatkozású érdekességre is bukkanhatunk a képek között: Rácz István a kelet-karjalai fronton örökítette meg Karl Jyrki Sailo szobrászművészt – rajzolás közben. K.J. Sailo apja, az ugyancsak neves szobrász, Alpo Sailo (1877-1955), 1902-től Budapesten Stróbl Alajosnál tanult. 1920-ban ismert közéleti személyiségekkel országos gyűjtést indított a Trianon után menekült, vagonlakó magyarok megsegítésére, valamint a magyar külképviselettel egyeztetve lakásáról irányította a Pétervár környéki lágerekből és börtönökből finn területre szökött magyar hadifoglyok segélyezését.

Nyilvánvalóan biztonsági okokból sok fényképfelvétel helyszínének megjelöléseként csupán annyi szerepel: „valahol Kelet-Karjalában” vagy „Karjala erdősegeiben”. Mindazonáltal, ahol a haditudósítói óvatosság ezt nem indokolta olvashatjuk a régi főváros, Turku, Tampere, „a finn Manchester”, Viipuri (Vyborg), Petroskoi (Petrozavodszk), Terijoki (Zelenogorszk) nevét, továbbá a jelentős hadszíntereket, így Säkkijärvi (Kondratyevó), Somme-Portlampi településeket.

Viipuri (Viborg) ma kb. 80 ezer, 1939-ben 74 403 lakosú város, svédül Sveaborg, orosz nevén Vyborg Szentpétervártól észak-nyugatra, a Finn-öböl partján fekszik. A II. világháború előtti Finnország második legjelentősebb városa (Helsinki lakossága 1939-ben 219 842 fő), gazdasági, ipari, kereskedelmi, vasúti központ, püspöki székhely, stratégiai jelentőségű kikötő már a Hanza városok tagjaként is. Karélia/Karjala birtoklásáért évszázadokon át versengett egymással a svéd királyság és Novgorod. A több képen látható, szimbolikus jelentőségű viipuri

⁶ Alvar Aalto (1898-1976) világhírű finn építész, belsőépítész, iparművész. Viipuri könyvtárépülete 1935-ben készült el, az európai modernizmus kiváló példája.

várat 1293-ban a svédek kezdték építeni. A város piacterén ma is áll a hajdani svéd erődrendszer utolsó tornya.

Terijoki (Zelenogorszk) hajdan kis nyaraló-fürdőváros a Karjalai-földszoroson, Szentpétervártól észak-nyugatra, a Finn-öböl partján. Arról híresült el, hogy terijoki kormány néven itt alakult meg a Sztálin által kinevezett, az ismert finn bolsevik, Otto Kuusinen-vezette finn bábkormány, amely szovjet katonai segítséget kért, és kapott: ezt a kormányt „támogatva” a Vörös Hadsereg azt a látszatot kelthette, hogy a Szovjetunió által legitimnek tartott finn kormányt támogatja, nem pedig hadüzenet nélküli háborút kezd a békés Finnország ellen.

Säkkijärvi (Kondratyevó) – a Karjalai-földszoros települése, egészen a mai határ közelében fekszik; a „säkkijärvi polka” (Säkkijärven polkka) a finnek körében ma is közismert táncdallam.

Äänislinna (Petroskoi / Petrozavodszk) a ma oroszul Petrozavodszknak nevezett Onyega-parti város az Oroszországi Föderáció Karjalai Köztársaságának fővárosa. Szentpétervárral egy időben, 1703-ban Nagy Péter cár alapított gyárat a környék vasércének feldolgozására és a hajózás fejlesztésére. Az üzemek orosz nevéből rövidült a karél, karél-finn változat: Petrovskijje zavodi > Petroskoi. Rác István fényképeinek feliratai azért is érdekesek, mert megörökítették, hogy a finnek a várost Äänislinna-ként is emlegették [*Äänis-* az Onyega finn nevének (Ääninen, Äänis-) tóalakja + *linna* 'vár, város']. Ez a név csak a második világ-háború idején volt használatos.

A hátország életét bemutató részből fontos kiemelni a karjalai menekültek és evakuáltak mindennapjait láttató képeket. 1944. szeptember 19-én írták alá Moszkvában a szovjet–finn fegyverszüneti egyezményt, amely gyakorlatilag az 1940-es határokat állította vissza. (Ráadásul a nikkelbányáiért és Jeges-tengeri kikötőjéért fontos Petsamo-vidék és a Helsinki közelében fekvő porkkalai támaszpont a Szovjetunió fennhatósága alá került. Emellett súlyos jóvátétel fizetésére és a német csapatok Lappföldről történő kiűzésére is kötelezték a finnek.) Mindezekon túl az átadott Kelet-karjalai területeket ki kellett üríteni. A téli háború viszontagságai elől menekült, majd a márciusi békekötés, illetve az 1944-es béke értelmében átadott területekről érkezett karjalai menekültek elhelyezése a háborús idők közepette hatalmas terhet rótt az országra. Finnország több mint 400 ezer karjalai menekültet fogadott be, akik a lakosság lélekszámát egyszerre 10%-kal növelték meg. Ezt az embertömeget azonnal otthonhoz, megélhetéshez, földhöz kellett juttatni. A menekülteket-kitelepítetteket igyekeztek úgy elhelyezni, hogy új lakóhelyük, megélhetésük, a közeg, ahová kerültek minél jobban hasonlítson a hátrahagyott karjalai falura, valamint megjelenésük a befogadó közösséget ne ossza meg. Mindezt úgy, hogy beilleszkedésüket az egyes embereknek is segíteniük kellett, pl. átadni az újonnan érkezetteknek egy darabot földjükből, jóságaikból, részt venni a menekülteknek készülő házak építésében,

új földterületek művelés alá vonásában. Ráczy István képein is látunk nekik szánt házgyári faháztelepeket, öregotthont, tanműhelyeket.

Szintén a hárország életéhez tartozik a több, rendkívüli tapintattal fotózott hadirokkant-kép, amelyeken a maradandó sérüléseket szenvedett katonákat átképző iskolákban oktatják új szakmára.

Több kép állít emléket a legfiatalabb korosztálynak, a gyerekeknek, akik a hadba vonult férfiak helyett a legnehezebb fizikai munkára, az aratásra, szénagyűjtésre, sőt még az erdőirtásra is vállalkoztak.

Nem maradhatnak említés nélkül az 1940-re tervezett és a háború miatt meghiúsult Helsinkii Olimpia előkészületeit bemutató felvételek, amelyeken az emberek lázas buzgalommal építik az új stadiont, az úszómedencét, az olimpiai létesítményeket.

Ráczy Istvánnak a korabeli finn sajtóban vagy idehaza könyvben, illusztrációként megjelent háborús fényképei ma már nehezen hozzáférhetők és többnyire rossz minőségűek. Sárospatakon őrzött felvételei így, sorozatként egyedülálló kordokumentumok, amelyek megjelenítésével méltón tiszteleghetünk a hetvenegy évvel ezelőtti háború hősei és a fotóművész emléke előtt.